

امام سجاد علیه السلام

حجت الاسلام والمسلمین رحمت الله بانسی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۴۰۴

بانشی، رحمت‌الله، ۱۳۵۲ -
امام سجاد (علیه السلام) / رحمت‌الله بانشی؛ ویراستار علی حائری‌مجد. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۴.
بازده، ۳۲۴ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۸۱۶؛ تاریخ اسلام: ۱۷۳)
بها: ۵۰۰۰۰۰ ریال
ISBN: 978-600-298-609-2
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه. ص. [۲۹۳]-۳۱۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. علی بن حسین (علیه السلام) امام چهارم، ۳۸-۹۴ ق. ۲. Ali ibn Hosayn, Imam IV. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۴۳
۲۹۷/۹۵۴
شماره کتابشناسی ملی
۱۰۳۸۹۳۶۶

امام سجاد (علیه السلام)

مؤلف: رحمت‌الله بانشی

ویراستار: علی حائری‌مجد

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۴

تعداد: ۱۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۵۰۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۶۰۹-۲

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۸۱۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع پژوهشی برای استادان و دانشجویان رشته تاریخ تشیع و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) در مقاطع مختلف و نیز علاقه‌مندان به مطالعات تاریخ تشیع، تاریخ اسلام و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) فراهم شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می‌داند از زحمات مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین رحمت‌الله بانسی و نیز از ارزیاب گرامی، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محسن رنجبر سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

بخش اول: کلیات

۱. برای مقدمه (تبیین موضوع پژوهش).....	۳
۲. پیشینه تحقیق.....	۵
۳. روش تحقیق.....	۱۰
۴. شناخت و بررسی برخی منابع.....	۱۰
۴-۱. کتاب‌های تاریخ عمومی.....	۱۰
۴-۱-۱. تاریخ یعقوبی.....	۱۱
۴-۱-۲. تاریخ طبری.....	۱۱
۴-۱-۳. تاریخ مدینه دمشق.....	۱۲
۴-۲. منابع حدیثی.....	۱۴
۴-۲-۱. الکافی.....	۱۴
۴-۲-۲. بحار الانوار.....	۱۵
۴-۳. کتاب‌های تاریخ ائمه (علیهم‌السلام).....	۱۶
۴-۳-۱. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد.....	۱۶
۴-۳-۲. مناقب آل ابی طالب.....	۱۷
۴-۳-۳. كشف الغمّة فی معرفة الائمة.....	۱۷
۴-۴. کتاب‌های رجال و شرح حال نویسی.....	۱۸
۴-۴-۱. الطبقات الكبرى.....	۱۸
۴-۴-۲. اختصار معرفة الرجال.....	۱۹
۴-۴-۳. رجال نجاشی.....	۲۰
۴-۵. پژوهش‌های جدید.....	۲۰
۴-۵-۱. زندگانی علی بن الحسین (علیه‌السلام).....	۲۰
۴-۵-۲. حیاة الامام زين العابدين.....	۲۱
۴-۵-۳. مسند الامام السجاد (علیه‌السلام).....	۲۲

۲۲	 ۴-۵-۴. جهاد الامام السجاد (ع)
۲۳	 ۵-۵-۴. نقش امام سجاد (ع) در رهبری شیعه

بخش دوم: شناخت‌نامه

۲۷	 ۱. تولد امام
۳۴	 ۲. نام، القاب و کنیه‌ها
۳۵	 ۳. شمایل‌شناسی
۳۹	 ۴. خاندان و بستگان
۳۹	 ۴-۱-۱. مادر امام سجاد (ع)
۴۰	 ۴-۱-۱. نام مادر امام سجاد (ع)
۴۱	 ۴-۱-۲. تبار مادر امام سجاد (ع)
۴۲	 ۴-۱-۳. اعتبارسنجی روایات صفار، کلینی و صدوق درباره مادر امام سجاد (ع)
۴۵	 ۴-۱-۴. شاهزاده یا اُم‌ولد
۴۷	 ۴-۱-۵. افسانه بی‌بی شهربانو
۴۷	 ۴-۲. همسران امام سجاد (ع)
۴۸	 ۴-۳. فرزندان امام سجاد (ع)
۴۹	 مروری اجمالی بر زندگانی برخی از فرزندان حضرت زین‌العابدین (ع)
۵۱	 ۴-۴. نقش نگین انگشتر امام سجاد (ع)
۵۲	 ۴-۵. شهادت امام سجاد (ع)
۵۳	 ۴-۵-۱. چرایی و چگونگی شهادت
۵۶	 ۴-۵-۲. بازتاب شهادت و محل دفن امام
۵۷	 ۴-۵-۳. وصیت حضرت سجاد (ع) بر امامت امام محمدباقر (ع)

بخش سوم: نصوص امامت (منزلت امام)

۶۱	 ۱. معنای امامت در لغت و اصطلاح
۶۱	 ۲. ضرورت امامت
۶۲	 ۳. دلایل نص و وصایت
۶۵	 ۴. نصوص دال بر امامت امام سجاد (ع)
۶۷	 ۵. صفات، ودایع و نشانه‌های امامت حضرت زین‌العابدین (ع)
۶۷	 ۵-۱. مُصَحَف فاطمه (ع)
۶۸	 ۵-۲. سلاح پیامبر (ص)
۶۸	 ۵-۲-۱. شمشیر رسول خدا (ص)
۶۹	 ۵-۲-۲. زره رسول خدا (ص)
۷۰	 ۵-۳. شجاعت امام (ع)
۷۱	 ۵-۴. کرامات امام سجاد (ع)

۷۴	۶. نقش امام سجاد (علیه السلام) در تبیین مسئله امامت.....
۷۴	۱-۶. مشکلات تبیین امامت در عصر حضرت سجاد (علیه السلام).....
۷۶	۲-۶. امام سجاد (علیه السلام) و ادعای محمد بن حنفیه بر امامت.....
۷۶	۱-۲-۶. شبهه مورثی بودن امامت.....
۷۷	۲-۲-۶. شخصیت شناسی محمد بن حنفیه.....
۷۹	۳-۲-۶. شهادت حجر الاسود بر امامت امام سجاد (علیه السلام).....
۸۲	۴-۲-۶. شکل گیری کیسانیه.....

بخش چهارم: سیره و مواضع سیاسی امام سجاد (علیه السلام)

۸۹	۱. نگاهی اجمالی به اوضاع سیاسی جامعه در عصر امام سجاد (علیه السلام).....
۹۰	۲. اندیشه سیاسی و جهت گیری کلی سیاسی امام سجاد (علیه السلام).....
۹۰	۱-۲. اندیشه سیاسی.....
۹۳	۲-۲. جهت گیری کلی سیاسی امام سجاد (علیه السلام).....
۹۵	۳. شیوه های امام سجاد (علیه السلام) در انتقال و تبیین پیام عاشورا.....
۹۵	۱-۳. خطبه های روشنگرانه در کوفه، شام و مدینه.....
۹۶	۱-۱-۳. خطبه امام در کوفه.....
۹۸	۲-۱-۳. خطابه و سخنان امام سجاد (علیه السلام) در شام.....
۱۰۱	۳-۱-۳. خطبه امام سجاد (علیه السلام) در مدینه.....
۱۰۲	۲-۳. گریه های روشنگرانه امام سجاد (علیه السلام).....
۱۰۳	- راز و رمز گریه های امام (علیه السلام).....
۱۰۴	۴. ارتباطات و مناسبات امام سجاد (علیه السلام) با حاکمان و کارگزاران اموی.....
۱۰۵	۱-۴. ارتباط میان امام سجاد (علیه السلام) و یزید بن معاویه.....
۱۰۷	۲-۴. ارتباط میان امام سجاد (علیه السلام) و مروان بن حکم.....
۱۰۷	۳-۴. ارتباط میان امام سجاد (علیه السلام) و عبدالملک بن مروان (حک: ۶۵-۸۶ق).....
۱۱۱	۴-۴. ارتباط میان امام سجاد (علیه السلام) و ولید بن عبدالملک.....
۱۱۲	۵. مواضع و دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) در مورد قیام ها و شورش های زمانه.....
۱۱۳	۱-۵. قیام مردم مدینه (واقعه حَزه).....
۱۱۷	- علل و عوامل جنایات در واقعه حرم.....
۱۲۱	۲-۵. قیام توأیین.....
۱۲۲	۱-۲-۵. ماهیت و اهداف قیام توأیین.....
۱۲۴	۲-۲-۵. موضع امام سجاد (علیه السلام).....
۱۲۵	۳-۵. قیام مختار.....
۱۲۶	۱-۳-۵. شخصیت مختار.....
۱۳۲	۲-۳-۵. مناسبات مختار با اهل بیت پیامبر (صلی الله علیه و آله) پس از حادثه عاشورا.....
۱۳۴	۳-۳-۵. محمد بن حنفیه و مسئله امامت.....

۱۳۴	 ۴-۳-۵. موضع امام
۱۳۵	 ۴-۵. شورش عبدالله بن زبیر
۱۳۶	 ۱-۴-۵. شخصیت عبدالله بن زبیر
۱۳۷	 ۲-۴-۵. انگیزه و اهداف عبدالله برای شورش
۱۳۸	 ۳-۴-۵. موضع امام سجاد علیه السلام
۱۳۸	 ۵-۵. موضع امام سجاد علیه السلام در برابر شورش خوارج
۱۳۹	 - شورش عبدالرحمن بن محمد بن اشعث
۱۴۰	 ۶. نتیجه

بخش پنجم: فضائل و سیره اخلاقی - اجتماعی امام سجاد علیه السلام

۱۴۵	 ۱. تعریف اخلاق و جایگاه آن در اندیشه اسلامی
۱۴۶	 ۲. زهد و بندگی
۱۴۷	 ۳. سیره اجتماعی امام سجاد علیه السلام
۱۴۸	 ۳-۱. نمونه‌هایی از رفتار اجتماعی امام سجاد علیه السلام
۱۴۸	 ۳-۱-۱. عفو و گذشت و دوری از ستیزه‌جویی
۱۵۱	 ۳-۱-۲. کمک به نیازمندان
۱۵۴	 ۳-۱-۳. رفق و مدارا با دیگران
۱۵۶	 ۳-۱-۴. ارتباط امام سجاد علیه السلام با بردگان و فعالیت‌های فرهنگی از طریق تربیت و آزادسازی آنان
۱۵۶	 ۳-۱-۴-۱. پیشینه برده‌داری
۱۵۷	 ۳-۱-۴-۲. برده‌داری در اسلام
۱۵۹	 ۳-۱-۴-۳. امام سجاد علیه السلام و تربیت بردگان
۱۶۶	 ۳-۱-۵. ارتباط امام سجاد علیه السلام با هنرمندان شاعر
۱۶۹	 - ارزیابی احترام و صله‌های امام سجاد به شاعران

بخش ششم: سیره علمی - فرهنگی امام سجاد علیه السلام

۱۷۵	 ۱. علوم اسلامی در عصر اموی
۱۷۵	 ۱-۱. تفسیر
۱۷۶	 ۱-۲. حدیث
۱۷۶	 ۱-۳. فقه
۱۷۷	 ۱-۴. تاریخ
۱۷۸	 ۲. علم امام سجاد علیه السلام
۱۷۹	 ۲-۱. جایگاه علمی امام سجاد علیه السلام از نگاه دانشمندان اهل سنت
۱۸۱	 ۲-۲. دیدگاه مستشرقان درباره امام سجاد علیه السلام
۱۸۴	 ۳. جریان‌های فکری منحرف در زمان امام سجاد علیه السلام و مواضع آن حضرت در برابر آنها
۱۸۴	 ۳-۱. جبرگرایی

۱۸۴	 ۲-۳. مُشْتَبِه.
۱۸۵	 ۳-۳. مرجئه.
۱۸۶	 ۴-۳. غلو.
۱۸۶	 ۱-۴-۳. معنای غلو.
۱۸۷	 ۲-۴-۳. پیشینه غلو.
۱۸۸	 ۳-۴-۳. برخورد پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام با اندیشه غلو.
۱۹۰	 ۴-۴-۳. برخورد امام سجاد علیهم السلام با اندیشه غلو.
۱۹۱	 ۵-۳. تصوّف.
۱۹۳	 - جایگاه عرفانی امام سجاد علیهم السلام نزد متصوفه.
۱۹۵	 ۶-۳. غنا و آوازه خوانی.
۱۹۶	 ۴. فعالیت های علمی و فرهنگی امام سجاد علیهم السلام.
۱۹۶	 ۱-۴. اصحاب عام و یا راویان امام سجاد علیهم السلام.
۱۹۸	 - ابن شهاب زهری.
۱۹۹	 - نامه امام سجاد علیهم السلام به زهری.
۲۰۰	 - گونه شناسی راویان امام سجاد علیهم السلام.
۲۰۱	 ۲-۴. اصحاب خاص یا شاگردان برجسته امام سجاد علیهم السلام.
۲۰۴	 - شخصیت شناسی سعید بن مسیب.
۲۰۶	 ۳-۴. نقش امام سجاد علیهم السلام در تبیین سیره نبوی و تحریف زدایی از آن.
۲۰۶	 ۱-۳-۴. تبیین.
۲۰۸	 ۲-۳-۴. تحریف زدایی.
۲۱۰	 ۴-۴. میراث علمی - فرهنگی مکتوب امام سجاد علیهم السلام.
۲۱۰	 ۱-۴-۴. صحیفه سجادیه.
۲۱۱	 ۱-۱-۴-۴. سند صحیفه سجادیه.
۲۱۳	 ۲-۱-۴-۴. شرح های صحیفه سجادیه.
۲۱۴	 ۳-۱-۴-۴. مستدرکات صحیفه سجادیه.
۲۱۵	 ۲-۴-۴. احادیث امام سجاد علیهم السلام.
۲۱۹	 ۳-۴-۴. رسالة الحقوق.
۲۱۹	 ۱-۳-۴-۴. تفاوت نسخه ها.
۲۲۰	 ۲-۳-۴-۴. متن مختصر از رساله حقوق.
۲۲۲	 ۴-۴-۴. کتاب علی بن الحسین علیهم السلام.
۲۲۳	 ۵-۴-۴. دیوان شعر منسوب به امام سجاد علیهم السلام.
۲۲۳	 ۶-۴-۴. زیارت امین الله.
۲۲۴	 ۵-۴. نقش امام در احیاء، گسترش و تعمیق جایگاه قرآن.
۲۳۲	 ۱-۵-۴. روش ها و گونه های تفسیری امام سجاد علیهم السلام.
۲۳۳	 ۱-۱-۵-۴. تفسیر قرآن به قرآن.

۲۳۳	 ۲-۱-۵-۴. تفسیر قرآن به روایت
۲۳۴	 ۳-۱-۵-۴. تفسیر قرآن با استفاده از تاریخ
۲۳۴	 ۴-۱-۵-۴. روش تفسیر عقلی
۲۳۵	 ۵-۱-۵-۴. روش تفسیر با علم امامت
۲۳۵	 ۲-۵-۴. نسخه‌های قرآنی منسوب به امام سجاد (علیه السلام)

بخش هفتم: سیره اقتصادی امام سجاد (علیه السلام)

۲۳۹	 ۱. مفهوم اقتصاد
۲۳۹	 ۲. دورنمایی از وضعیت اقتصادی در دوره امویان معاصر امام سجاد (علیه السلام)
۲۴۲	 ۳. دیدگاه اسلام درباره اقتصاد
۲۴۴	 ۴. دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)
۲۴۵	 ۵. فعالیت‌های اقتصادی امام سجاد (علیه السلام)
۲۴۹	 ۶. منابع مالی امام سجاد (علیه السلام)
۲۵۰	 ۱-۶. اموال خصوصی
۲۵۴	 ۲-۶. اموال عمومی (خالصه)

بخش هشتم: سیره امام سجاد (علیه السلام) در زندگی خانوادگی

۲۶۱	 ۱. نهاد خانواده در اسلام
۲۶۲	 ۲. جایگاه خانواده در اندیشه امام سجاد (علیه السلام)
۲۶۲	 ۳. معیارهای اصلی در تشکیل خانواده از نظر امام سجاد (علیه السلام)
۲۶۳	 ۱-۳. ایمان به خدا
۲۶۵	 ۲-۳. خوش اخلاقی
۲۶۶	 ۳-۳. اصالت خانوادگی
۲۶۸	 ۴. ملاک‌های ترجیحی
۲۶۹	 ۵. ساختار خانواده، وظایف و حقوق متقابل
۲۶۹	 ۱-۵. حقوق و اختیارات مرد
۲۶۹	 ۱-۱-۵. مدیریت و سرپرستی
۲۷۱	 ۲-۱-۵. حق تمکین
۲۷۲	 ۳-۱-۵. حق آرامش در زندگی و تأمین نیازهای عاطفی
۲۷۳	 ۲-۵. حقوق زن
۲۷۳	 ۱-۲-۵. نفقه و تأمین هزینه‌های زندگی
۲۷۵	 ۲-۲-۵. گرمی داشتن و برآوردن نیازهای عاطفی زن
۲۷۷	 ۳-۲-۵. تأمین نیازهای جنسی زن
۲۷۹	 ۴-۲-۵. مدارا و مسامحه در موقع خطا
۲۸۰	 ۳-۵. وظایف مشترک زن و شوهر

۲۸۰	 ۱-۳-۵. مهرورزی و اخلاق نیکو
۲۸۱	 ۲-۳-۵. احترام، تکریم و قدرشناسی
۲۸۲	 ۳-۳-۵. احترام به خویشان یکدیگر
۲۸۳	 ۴-۳-۵. همدلی و همکاری با یکدیگر
۲۸۴	 ۴-۵. تربیت فرزندان و حقوق آنان
۲۸۷	 ۵-۵. حقوق والدین در اندیشه امام سجاد (علیه السلام)
۲۹۰	 ۶. جمع بندی

فهرست منابع

۲۹۳	 الف) کتاب‌ها
۳۰۹	 ب) مقالات
۳۱۵	 نمایه اشخاص

بخش اول

کلیات

۱. برای مقدمه (تبیین موضوع پژوهش)

انسان به عنوان موجودی که جویندگی و بالندگی در درون او نهادینه شده، آرزوی همیشگی او، فتح قله های کمال است. اما اینکه کمال چیست و دستیابی به آن چگونه حاصل می شود، پرسشی است که پاسخ آن جز از طریق اقتدا به انسانی کامل و الگوگیری از رفتار و گفتار او به دست نمی آید. ما معتقدیم حضرات معصومین (علیهم السلام) همان انسان های کاملی هستند که بهترین مقتدا برای مردمانند و شیوه زندگی آنان، در ابعاد گوناگون، مطمئن ترین الگو برای طالبان سعادت است. بنابراین، معرفت نسبت به امام و آشنایی با روش و سیره زندگی معصومان (علیهم السلام)، برای تعالی انسان و پیشبرد جامعه، ضروری است. درباره تاریخ و سیره حضرات معصومین (علیهم السلام)، از جمله حضرت امام سجاد (علیه السلام) تألیفات بسیاری پدید آمده که هریک در جای خود ارزشمند است، اما بی گمان هنوز راه های ناپیموده زیادی وجود دارد که گام نهادن در آن می تواند بهره مندی از دریای بی کران فیض و سعادت را نوید دهد.

دوره ای که امام سجاد (علیه السلام) در آن می زیست به جهاتی منحصربه فرد و یکی از بحرانی ترین دوره های تاریخ اسلام به شمار می رود. اقدامات معاویه و حاکمان اموی پس از او، جامعه اسلامی را به سمت جهالت، بی خبری و کج فهمی کشاند و زمینه ساز ایجاد فرقه های منحرف فکری از جمله جبریه، مرجئه، مشبهه و امثال آن گردید. عالمان دینی به جای حفاظت از مرزهای عقیدتی، دربارنشینی و توجیه گناه حاکمان را پیشه خود ساختند. در این دوره، سر بهترین مخلوق زمان و نواده پیغمبر از تن جدا می شود و بالای نیزه می رود، برخی تکبیر می گویند، عده ای به شکرانه آن مسجد تجدید بنا می کنند^۱ و بعضی نیز قربانی به درگاه خدا می برند. در این زمانه، نه تنها خون خدا ریخته می شود، بلکه حرم امن الهی در آتش کینه می سوزد. روزگاری که خلیفه اش به میگساری خود می بالد، اما هر روز به عنوان خلافت به او سلام داده می شود.

در چنین شرایط احساسی که خشم و درد بازماندگان عاشورا و دوستداران اهل بیت (علیهم السلام) می توانست مسیر تاریخ اسلام را به سوی دیگری سوق دهد؛ چنان که گروهی از مؤمنان و امانده از حادثه عاشورا، توبه خود را در انتقام یا شهادت خلاصه کردند و راه سومی برای برون رفت از هیجان پیش آمده نیافتند.^۲ امام علی بن الحسین (علیه السلام) به عنوان کسی که به نص الهی، هادی و

۱. کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۴۹.

۲. اشاره به قیام توأیین.

راهبر حقیقی امت است، کشتی هیجان‌زده جامعه اسلامی به‌ویژه شیعیان را با فهم عمیق خود به حوادث زمان و مدیریتی هوشمندانه، به ساحل مقصود کشاند. امام نه از روی احساس، بلکه با رویکردی برخاسته از تکلیف‌مداری و درک دقیق موقعیت جامعه، با تغییری تاکتیکی در شیوه رهبری، سکان هدایت را در دست گرفت و کوشید تا در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و...، جامعه بحران‌زده شیعه را باز سازد و به سمت ترقی جهت دهد. بدین‌سان، نه مشغولیت ایشان به دعا و عبادت، بیانگر کناره‌گیری از مسائل جامعه است و نه گریه‌های بی‌امانش، نشان از انفعال دارد.

پژوهش حاضر به‌منظور شناسایی تاریخ‌زندگانی امام زین‌العابدین (علیه السلام) و استخراج، شرح و توضیح شیوه زندگی و روش مواجهه آن حضرت با حوادث گوناگون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی روزگار خویش در چند بخش شکل گرفته است. برای دستیابی به مقصود، پس از مباحث کلی، به شرح حال امام سجاد (علیه السلام) با نگاهی دقیق به ویژگی‌های فردی، اخلاقی، اجتماعی، علمی، سیاسی و آثار باقی‌مانده از ایشان همچون صحیفه سجاده و رسالة الحقوق پیگیری می‌شود. تبیین برخی مباحث معرفتی، همچون نص در امامت با نگاه میان‌رشته‌ای به آن و نگاهی توصیفی-تحلیلی به حوادث دوران امامت حضرت علی‌بن‌الحسین (علیه السلام)، به‌ویژه در بُعد سیاسی و فرهنگی، از دیگر مباحث مد نظر این طرح است. از این‌رو شیوه امام سجاد (علیه السلام) در رساندن پیام عاشورا به جامعه و افشا نمودن ظلم حاکمان اموی، علت گریه‌های بسیار بر مظلومیت شهیدان کربلا، نقش ایشان در رهبری جامعه شیعی و شیوه مدیریت‌شان در بحران‌هایی که جامعه شیعی را تهدید می‌کرد، واکنش حضرت در مواجهه با قیام‌های شیعی و غیرشیعی که در برابر حکومت‌های وقت برپا شده بود، دیدگاه‌ها و مواضع امام درباره جریان‌های فکری و انحرافی، همچون جبرگرایی، مشبهه، صوفی‌گری، غلو، روشنفکران و عالمان درباری، به تفصیل بیان می‌شود. همچنین بررسی روایات مربوط به مادر امام، چگونگی برخورد امام سجاد (علیه السلام) با حاکمان و صاحبان قدرت، نقش امام سجاد (علیه السلام) در احیاء، گسترش و عمق‌بخشی به جایگاه قرآن و سنت اصیل اسلامی، فعالیت‌های اجتماعی، دیدگاه اقتصادی و روش زندگی خانوادگی، فعالیت‌های آموزشی و معرفی و شخصیت‌شناسی برخی از تربیت‌یافتگان امام، از جمله مسائلی است که در این پژوهش بررسی خواهد شد تا متنی جامع و متقن درباره تاریخ‌زندگانی و سیره امام سجاد (علیه السلام) به‌منظور الگوپذیری از شیوه مدیریت و زندگانی آن حضرت ارائه دهد.

۲. پیشینه تحقیق

پرداختن به زندگی بزرگان دین، به‌ویژه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و خاندان مطهر ایشان، از دیرباز مورد توجه و اهتمام دانشمندان و اهل قلم بوده است و هریک از زوایای مختلفی بدان نظر داشته‌اند. درباره ابعاد مختلف زندگانی امام سجاد علیه السلام نیز می‌توان آثار گوناگونی یافت کرد.

در موضوع کتاب‌شناسی امام سجاد علیه السلام تحقیقاتی صورت گرفته و در آنها تا حد ممکن، آثار تألیفی را که در خصوص آن حضرت نوشته شده است احصاء کرده‌اند؛^۱ از جمله: عبدالجبار رفاعی، نویسنده معاصر عراقی، در مجموعه معجم ما کتب عن الرسول صلی الله علیه و آله و اهل البیت علیهم السلام که در سال ۱۳۷۱ش انتشار یافته است، از صفحه ۱۵۸ تا ۲۵۰ جلد هشتم آن را به تألیفاتی درباره امام سجاد علیه السلام اختصاص داده و ۳۹۸ عنوان کتاب به زبان‌های عربی، فارسی و اردو را به ترتیب حروف الفبا در مورد آن حضرت ذکر کرده است. ناصرالدین انصاری قمی کتاب‌شناسی ائمه اطهار علیهم السلام را تألیف کرده است که ۱۵۵ عنوان از کتاب‌های معرفی شده، به امام سجاد علیه السلام اختصاص دارد. این اثر برای اولین بار در سال ۱۳۷۸ش توسط انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی به چاپ رسید. همین مؤلف بعدها کتاب‌شناسی امام سجاد علیه السلام را جداگانه گردآوری و بوستان کتاب در سال ۱۳۸۸ش آن را منتشر کرد.

کتاب دیگری با عنوان کتاب‌نامه امام سجاد علیه السلام نیز در دو بخش به‌منظور معرفی کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های مربوط به آن حضرت و صحیفه سجادیه که تعدادشان به ۹۵۸ عنوان می‌رسد، به همت سلمان حبیبی گردآوری و در سال ۱۳۸۶ش در ۲۱۴ صفحه توسط مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام انتشار یافت. در بخش اول این کتاب، زندگی‌نامه و سیره امام سجاد علیه السلام، تعالیم اخلاقی، تربیتی، عرفانی، سیاسی و اجتماعی امام سجاد علیه السلام، سخنان، خطبه‌ها، دعاها و مواعظ امام سجاد علیه السلام، رساله الحقوق امام سجاد علیه السلام و پایان‌نامه‌ها و مقالات نوشته شده درباره آن حضرت آمده است. بخش دوم این کتاب، به مآخذ مربوط به صحیفه سجادیه اختصاص یافته است. همچنین متن صحیفه سجادیه به همراه معرفی ترجمه‌های فارسی صحیفه سجادیه، ترجمه‌های غیرفارسی صحیفه سجادیه به زبان‌های روسی، فرانسه، ترکی آذری، تاجیکی، بلغاری، انگلیسی، ترکی استانبولی، اردو، شرح صحیفه سجادیه، فرهنگ‌نامه‌های صحیفه سجادیه،

۱. برای نمونه ر.ک: حبیبی و شمس‌الدینی مطلق، کتاب‌شناسی امام سجاد علیه السلام.

آموزش‌های اخلاقی، تربیتی و عرفانی در صحیفه سجادیه، نسخه‌های خطی صحیفه سجادیه و مقالات و پایان‌نامه‌های نوشته‌شده درباره صحیفه سجادیه در این بخش گنجانده شده است.

محمد حقی خوانساری، اثر دیگری در این زمینه با عنوان کتاب‌شناسی امام سجاد (علیه السلام) و صحیفه سجادیه در الذریعه، گردآوری و انتشارات دارالعرفان برای نخستین بار آن را در سال ۱۴۰۰ ش در ۱۲۴ صفحه چاپ و منتشر کرد. همین مؤلف در اثر دیگری، ۵۲۰ عنوان پایان‌نامه‌های مرتبط با امام زین‌العابدین (علیه السلام) را که از سال ۱۳۳۳ تا ۱۳۹۸ ش در دانشگاه‌های ایران دفاع شده‌اند، گردآوری و انتشارات دارالعرفان آن را سال ۱۴۰۰ ش در ۴۹۴ صفحه منتشر کرده است.

همایش بین‌المللی امام سجاد (علیه السلام) در مهر سال ۱۳۹۴ ش با حضور صدها نفر از نخبگان شیعه جهان از ۱۲۵ کشور در تهران برگزار شد. به همین مناسبت، کتاب مجموعه مقالات فارسی شامل ۶۱ مقاله به زبان فارسی از محققان داخلی و خارجی درباره سیره، اخلاق، فضائل، آثار و ... امام سجاد (علیه السلام) برای نخستین بار در سه جلد توسط انتشارات مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام) منتشر گردید. همچنین مجموعه مقالات غیرفارسی در کتابی با نام مجموعه مقالات المؤتمر العالمي للإمام السجاد (علیه السلام) شامل ۲۲ عنوان مقاله به زبان‌های عربی، اردو و انگلیسی درباره پیشوای چهارم شیعیان گردآوری و منتشر شد.

مراجعه به کتاب‌شناسی‌ها و مجموعه مقالات مذکور نشان می‌دهد که در قرن‌های متمادی، تلاش‌های علمی فراوانی درباره ابعاد زندگی حضرت زین‌العابدین (علیه السلام) صورت گرفته است و با گذشت هرچه بیشتر زمان، نویسندگان نگاه دقیق‌تر و روشمندتری در مکتوبات خود داشته‌اند. بااین حال تشابه تعداد زیادی از عناوین و کلی بودن آنها، مانند زندگانی امام زین‌العابدین (علیه السلام)، الامام علی بن الحسین (علیه السلام)، الامام السجاد (علیه السلام)، امام سجاد (علیه السلام) پیشوای چهارم و یا امام سجاد (علیه السلام) پیشوای معصوم نشان می‌دهد که بسیاری از نویسندگان، از تألیف یکدیگر خبر نداشته‌اند. همچنین بیانگر آن است که برخی مؤلفان، به کلیاتی درباره امام چهارم بسنده کرده و وارد جزئیات و بررسی حوادث و تحلیل مواضع حضرت نشده‌اند. گویا خواسته‌اند با خلق اثری درباره حضرت زین‌العابدین (علیه السلام) سهمی در ثواب زنده نگه داشتن یاد و نام امام معصوم داشته باشند؛ به‌ویژه که شمار قابل توجهی از این آثار، مختصر و در چند صفحه خلاصه شده است. البته دور از انتظار نیست که با پیشرفت فناوری و به میدان آمدن نرم‌افزارهای رایانه‌ای و

پایگاه‌های اینترنتی و دسترسی آسان‌تر به تحقیقات دیگران، هم کتب و مقالات تکراری کمتر شده و هم موضوعات و محتوای این آثار، فنی‌تر و مباحث تحلیلی و کاربردی، بیشتر نمایان شده است. از آنجاکه تأثیر توانمندی‌ها و دلبستگی‌های نویسنده در انعکاس و یا تحلیل حوادث چیزی نیست که بتوان به سادگی از آن چشم پوشید، هر نوشته‌ای نمی‌تواند تاریخ و سیره واقعی رهبران دینی را بازتاباند. از این‌رو نگاهی کلی و قاعده‌نگر برای سامان دادن به تعارض‌های حل‌ناشده‌ای که گاهی از تاریخ معصومان (علیهم‌السلام) گزارش می‌شود، گریزناپذیر است. البته بسیاری از کتاب‌های نوشته‌شده درباره امامان به طور عام، و امام سجاده (علیه‌السلام) به طور خاص، ارزشمند و حاصل زحمات‌های کم‌نظیری است که در پیدایی اندیشه‌های نو و شناخت و هدایت جامعه به آموزه‌های اسوه‌های زندگی تأثیر مستمر و مستقیم داشته‌اند. اما همچنان در تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) از جمله حضرت سیدالسادین (علیه‌السلام) حلقه‌های مفقوده‌ای وجود دارد که جای پژوهش و تحقیق را باز گذاشته است.

هرچند وجود آثار مکتوب فراوان و گاهی تحسین‌برانگیز درباره امام سجاده (علیه‌السلام) تدوین اثری نو و متفاوت در این موضوع را سخت کرده است، ولی پژوهش حاضر ویژگی‌هایی دارد که می‌توان گفت آن را از آثار قبلی متمایز می‌کند:

- رویکرد تاریخی، تحلیلی و نقد و بررسی برخی اخبار
- بهره‌مندی بیشتر از منابع کهن، متقدم، تخصصی و معتبر
- پرداختن به تمام زوایای زندگی امام، از جمله فعالیت‌های علمی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و شیوه زندگی خانوادگی حضرت
- استفاده از قلم روان

آثار مربوط به ابعاد مختلف زندگانی امام سجاده (علیه‌السلام) را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

الف) آثار غیراختصاصی به امام سجاده (علیه‌السلام): این آثار باتوجه به رسالتشان، به گوشه‌هایی از

زندگی حضرت زین‌العابدین (علیه‌السلام) پرداخته‌اند که خود نیز به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱. کتاب‌های تاریخ عمومی: همچون تاریخ یعقوبی، انساب الاشراف بلاذری، تاریخ

طبری، مروج الذهب مسعودی و تاریخ مدینه دمشق ابن‌عساکر.

۲. کتاب‌های مربوط به تاریخ امامان (علیهم‌السلام): از جمله الارشاد از شیخ مفید، اعلام الوری باعلام

الهدی از طبرسی، مناقب آل ابی طالب از ابن‌شهر آشوب، کشف الغمه از اربلی، جلاء العیون

از علامه مجلسی، الانوار البهیة و منتهی الآمال از شیخ عباس قمی و حیات فکری و سیاسی امامان شیعه نوشته رسول جعفریان.

۳. کتاب‌های تراجم و رجال‌شناسی: مانند رجال کشی، اختیار معرفة الرجال از شیخ طوسی و رجال نجاشی.

ب) کتاب‌های نگارش یافته مختص امام سجاده (علیه السلام)؛ از جمله:

۱. الامام زین العابدین (علیه السلام)، سید عبدالرزاق موسوی مقرر
۲. بلاغة الامام علی بن الحسین (علیه السلام)، جعفر عباس حائری
۳. جهاد الامام السجاده (علیه السلام)، سید محمد رضا حسینی جلالی
۴. حیاة الامام زین العابدین (علیه السلام)، باقر شریف قرشی
۵. مسند الامام السجاده (علیه السلام)، عزیز الله عطاردی
۶. زندگانی علی بن الحسین (علیه السلام)، سید جعفر شهیدی
۷. اسوه کامل، سید محمد محسن دعایی
۸. نقش امام سجاده در رهبری شیعه، محسن رنجبر
۹. امام سجاده الگوی زندگی، حبیب الله احمدی
۱۰. علی بن الحسین امام سجاده (علیه السلام)، مرضیه محمدزاده
۱۱. امام سجاده (علیه السلام) جمال نیاشکران، احمد ترابی
۱۲. در مکتب پیشوای ساجدان امام علی بن الحسین (علیه السلام)، علی قائمی
۱۳. سیاست و اجتماع در صحیفه سجادیه، محمد تقی رهبر
۱۴. صحیفه سجادیه موضوعی، محسن غرویان
۱۵. پیشوای چهارم حضرت سجاده (علیه السلام)، هیئت تحریریه مؤسسه اصول دین
۱۶. الامام السجاده (علیه السلام) دراسة تحليلیه، جبر الحسن، مراجعه و تقدیم سید جعفر مرتضی عاملی
۱۷. حضرت امام زین العابدین (علیه السلام) کی سوانح حیات، گروه نویسندگان، به اهتمام ملک صادق علی عرفان.

ج) پایانه‌ها و مقالات: در سال‌های اخیر، مقالات و پایان‌نامه‌هایی درباره امام چهارم نوشته شده و هر کدام به گوشه‌ای از تاریخ و سیره امام سجاده (علیه السلام) پرداخته‌اند. برای مثال:

۱. پایانامه سیره اخلاقی و سیاسی امام سجاد (علیه السلام)، اشرف نجفی ثانی.
 ۲. مقاله «تجلی قرآن در سیره عملی امام زین العابدین» مرضیه محمدزاده، نشریه بینات، سال هفدهم، ش ۶۸، زمستان ۱۳۸۹.
 ۳. مقاله «تأملی در اخبار ملاقات امام زین العابدین با مسلم بن عقبه در قیام حره»، محمدحسن زاهدی توچائی، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۸۶، ۱۳۸۷.
 ۴. مقاله «پی‌جویی خانواده و کارکردهای تربیتی آن در آموزه‌های امام سجاد (علیه السلام)»، حسین مهدوی‌منش، دو فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث، سال ششم، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
 ۵. مقاله «کتابنامه امام سجاد (علیه السلام)»، ناصرالدین انصاری قمی، فرهنگ کوثر، شماره ۱۴، اردیبهشت ۱۳۷۷.
 ۶. مقاله «تربیت از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)»، علی همت بناری، فرهنگ کوثر، شماره ۱۷، شهریور ۱۳۷۷.
 ۷. مقاله «مناسبات امام سجاد (علیه السلام) و محمدبن حنفیه»، رحمت‌اله بانسی، در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی امام سجاد (علیه السلام)، تهران: انتشارات مجمع جهانی اهل بیت تهران، ۱۳۹۴ ش.
 ۸. مقاله «پیگیری سیری تاریخی از تعامل تا تقابل امویان با امام سجاد (علیه السلام)»، عباس میرزایی، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، دانشگاه اصفهان، سال پنجاه و هشتم، شماره اول (پیاپی ۵۳)، بهار ۱۴۰۱.
 ۹. مقاله «حقوق بشر از دیدگاه صحیفه سجادیه و رساله حقوق»، علیرضا تقی‌پور، دو فصلنامه تخصصی دعاپژوهی، سال اول، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۰.
 ۱۰. مقاله «گونه‌شناسی گرایش‌های فکری اصحاب فقیه امام سجاد (علیه السلام)»، حمیدرضا مطهری و محمدباقر شاکری، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام، سال بیست و دوم، شماره ۸۵، بهار ۱۴۰۰.
- این موارد، بخشی از آثار مکتوب درباره امام سجاد (علیه السلام) است که به‌عنوان نمونه نام برده شد و گر نه آثار مکتوب مرتبط با آن حضرت به حدی است که حتی ثبت مشخصات کلی آن موجب ملال می‌شود. از این‌رو محققان جدید، کتاب‌شناسی‌هایی درباره امام سجاد (علیه السلام) پدید آورده‌اند که شرح آن گذشت.

۳. روش تحقیق

روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و با استفاده از مطالعات میان‌رشته‌ای است. از این‌رو با مراجعه به منابع مختلف تاریخی، کلامی، حدیثی، تفسیری، تراجم و رجال‌شناسی، اخبار و اطلاعات مربوط به امام سجاد (علیه السلام) گردآوری می‌شوند. سپس با توجه به محورهای مورد بحث، دسته‌بندی شده و برای دستیابی به حقیقت یا فهم صحیح‌تری از سیره امام سجاد (علیه السلام)، پس از ارزیابی و پردازش‌های لازم مورد استفاده قرار می‌گیرند. به عبارت دیگر مبنای ما در پذیرش روایت، وثوق خبری است نه حجیت خبر ثقه. همچنین روایتی حجت دانسته می‌شود که دارای شواهد وثوق باشد. روشن است که منابع دست اول با متون و اخبار متقن و معتبر، به عنوان مبنا و مصدر محل اعتماد، بر منابع بعدی ترجیح دارند. البته منابع جدید تحقیقاتی نیز از نظر دور نبوده است و به مناسبت از آنها بهره برده می‌شود. روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها در این پژوهش، به شیوه کتابخانه‌ای و نیز با استفاده از نرم‌افزارهای علوم اسلامی است.

۴. شناخت و بررسی برخی منابع

آشنایی با منابع و ارزیابی آنها، در تبیین روشن‌تر پژوهش مفید است. ولی با توجه به اینکه بیشتر منابع تاریخ اسلام، با زمان حادثه‌های مورد نظر فاصله داشته و بدین جهت از جرح و تعدیل دور نمانده و نیز برخی از این منابع، متأثر از تمایلات سیاسی - عقیدتی نویسندگان و قدرتمندان روزگار نگارش یافته‌اند، ورود روایات و اخبار ساختگی در آنها دور از انتظار نیست. از این‌رو برای تفکیک روایات سره از ناسره، ارزیابی هر چند اجمالی ضروری می‌نماید. منابع استفاده شده در این پژوهش را می‌توان در دسته‌هایی همچون منابع تاریخی، حدیثی، تفسیری، فرق و ادیان و منابع شرح حال دسته‌بندی کرد. برخی از این منابع که بیشتر مورد استفاده قرار گرفته‌اند بررسی می‌شوند.

۴-۱. کتاب‌های تاریخ عمومی

کتاب‌های تاریخ عمومی به منابعی اطلاق می‌شوند که گزارش‌های خود را از آغاز خلقت شروع می‌کنند و معمولاً تا زمان درگذشت مؤلف ادامه می‌دهند. توجه این آثار بیشتر به کتب آسمانی، احادیث، برخی کتیبه‌ها و آثار باستانی متمرکز است. این کتاب‌ها به عنوان منابعی که سیره و

زندگی امام سجاد (علیه السلام) را پوشش داده و یا برخی زوایای پیدا و پنهان مسائل فکری، اجتماعی و سیاسی عصر امامت آن حضرت را آشکار می‌کنند، مرجع این تحقیق بوده‌اند.

۴-۱-۱. تاریخ یعقوبی

این کتاب تألیف احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح (م ۲۹۲ق) است. تاریخ یعقوبی یک دوره تاریخ عمومی است که از هبوط آدم آغاز و تا سال ۲۵۹ق ادامه یافته است. وی در انتخاب منابع، به سرچشمه‌ها مراجعه کرد، در انتخاب راویان و روایات، دست به گزینش زد، آنها را باهم مقایسه و نقد نمود و با آیات قرآن و معیار عقل سنجید. وی از روایات و راویان شیعی، بسیار بهره گرفت و توجه او به زندگی ائمه شیعه (علیهم السلام) در اثر تاریخی‌اش چندان آشکار بود که به تشیع منتسب گردید.^۱ اهمیت این کتاب برای مطالعات مربوط به امام سجاد (علیه السلام)، علاوه بر قدمت و کهن بودن آن، به‌خاطر اخبار سودمندی است که از اوضاع سیاسی عصر امام سجاد (علیه السلام)، احوال خلفای اموی و واکنش آنان در برابر قیام‌ها و شورش‌های آن زمان ارائه داده است.^۲ همچنین یعقوبی از امامان شیعه یاد کرده است که موضوع شهادت امام حسین (علیه السلام) و وفات امام سجاد (علیه السلام) از عناوین کتاب اوست. وی در بابی که به وفات امام سجاد (علیه السلام) اختصاص داده، در چند صفحه، فضایل و روایاتی از آن حضرت و گزارشی کوتاه درباره مادر آن حضرت را در تاریخش درج کرده است.^۳

۴-۱-۲. تاریخ طبری

کتاب تاریخ الامم و الانبیاء و الملوک، اثر محمد بن جریر طبری، اهل آمل و از دانشمندان برجسته اهل سنت است. می‌توان گفت تاریخ طبری نخستین کتاب تاریخی مفصل و مشروح در

۱. بیات و دهقان‌پور، «بررسی تاریخنمایی یعقوبی»، پژوهش‌نامه تاریخ تمدن اسلامی، شماره ۲، ص ۹-۲۹.
 ۲. ر.ک: یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۴۳ و ۳۰۳. البته برخی اخبار وی درباره امام سجاد (علیه السلام) باید مورد بررسی قرار گیرد. چنان‌که در ماجرای واقعه حره، از تمایل امام سجاد (علیه السلام) برای بیعت با مسلم بن عقبه به‌عنوان برده یزید سخن گفته است که تحقیق درباره اعتبار این گزارش، حکایت از بی‌اعتباری آن کرده است (ر.ک: رفعت، «مقاله اعتبارسنجی روایت ذلت‌پذیری امام سجاد (علیه السلام) در مقابل یزید در الکافی»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات فهم، شماره ۲، ص ۹۱۷).
 ۳. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۳۰۳-۳۰۵.

تاریخ اسلام است. اگرچه تاریخ یعقوبی و اخبار الطوال دینوری پیش از این کتاب نگاشته شده‌اند، اما هیچ‌کدام به تفصیل این کتاب به حوادث تاریخ اسلام نپرداخته‌اند. متن تاریخ طبری از ابتدای خلقت تا پایان زندگی مؤلف (سال ۳۱۳ق) را دربرمی‌گیرد. این اثر به سبب گزینش‌های غلط و اعتماد به راویان مذمومی همچون سیف‌بن‌عمر، از گزند جعل و تحریف در امان نمانده است. طبری نیز مانند بسیاری از نویسندگان اهل سنت حاضر نشده است فضایل اهل بیت (علیهم‌السلام) را بی‌طرفانه گزارش کند. کوشش او در تطهیر برخی مجرمان صدر اسلام و تعصب وی در دفاع از معاویه و همفکران اموی او مشهود است. در این کتاب به مناسبت، رویدادهای عصر امام سجاد (علیه السلام) مطابق با سال وقوع آن ذکر شده است.^۱ هرچند نقل حدیث‌گونه گزارش‌های او و ذکر سلسله راویان از امتیازات کتاب اوست، ولی با توجه به نفوذ گرایش‌های مذهبی او در گزینش روایات، گزارش‌های وی باید اعتبارسنجی شوند.^۲

۴-۱-۳. تاریخ مدینه دمشق

تألیف ابن عساکر ابوالقاسم علی بن حسین (م ۵۷۱ق)، از دانشمندان و محدثان دمشق است. درباره تأثیر این کتاب و خدمت ابن عساکر به تاریخ گفته شده است که اگر ابن عساکر نبود، تاریخ در فقدان او ماتم می‌گرفت.^۳ ساختار کتاب با پیشینه‌ای مفصل درباره دمشق آغاز می‌شود. پیدایش، بنا، وجه تسمیه، اخبار وارده درباره دمشق، فتح دمشق به دست مسلمانان، نقشه شهر، مساجد، کلیساها و دیگر معابد، زندگی‌نامه پیامبران، خلفا، والیان، فقیهان، شاعران و افرادی که در این شهر سکونت داشته و یا به آنجا سفر کرده‌اند، از جمله موضوعاتی هستند که در این کتاب تاریخی - تراجمی ثبت شده‌اند. تاریخ مدینه دمشق کتابی تاریخی - تراجمی است که بدون سال‌شمار و بر اساس حروف الفبا، شرح حال اعلام دمشق یا به دمشق رفته را بررسی کرده است. بر همین اساس، در این کتاب از امام سجاد (علیه السلام) نام برده است؛ زیرا آن

۱. برای مثال بنگرید: همان، ج ۵، ص ۴۵۸ و ۵۵۲ و ج ۶، ص ۳۸.

۲. به عنوان مثال، طبری (تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۴۸۵)، دوستی میان امام سجاد (علیه السلام) و مروان را عامل پناه دادن امام به خانواده مروان در قیام مردم مدینه دانسته است، در حالی که این نظر درست نیست (ر.ک: بخش سیره سیاسی همین پژوهش).

۳. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۲۱، ص ۴۱۰.

حضرت دو بار در زمان یزید و عبدالملک به این شهر سفر کرده و مسجد معروفی در آنجا به نام امام سجاد (علیه السلام) است.^۱ این کتاب، بیشترین حجم مطلب درباره حضرت زین العابدین (علیه السلام) را در میان منابع اهل سنت به خود اختصاص داده و در این باره منحصر به فرد است.^۲ ابن عساکر ذیل عنوان علی بن الحسین (علیه السلام) در ضمن ۵۶ صفحه، ۴۱۱ گزارش درباره امام نقل کرده است.^۳ البته مطالب ابن عساکر ذیل عنوان علی بن الحسین (علیه السلام) - بخشی که به صورت مستقیم درباره سیره، تاریخ و فعالیت های امام سجاد (علیه السلام) است - تنها بخشی از اطلاعات گزارش شده وی درباره امام سجاد (علیه السلام) است؛ در حالی که موارد متعددی در این کتاب، ذیل اعلام دیگر به گزارش های مربوط به امام چهارم اشاره کرده است.^۴ البته با توجه به اینکه ابن عساکر از نظر فقهی، شافعی^۵ و از نظر کلامی، اشعری متعصب بود^۶ و در دوره ای زندگی می کرد که با سقوط فاطمیان مصر (۵۶۷ق) بازتاب های ضد شیعی در مناطق سنی به اوج رسیده بود، به طور طبیعی گرایش های فکری و تحولات اجتماعی - فرهنگی در نویسنده تأثیر داشته است، از این رو می توان احتمال داد که نگاه حدیثی ابن عساکر و سطح هواداری وی از جریان خلافت، نگارش وی را به سمت گزینش اخبار سوق داده و موجب نادیده گرفتن برخی گزارش ها درباره امام و علویان شده است که این موضوع نباید از نگاه پژوهشگر شیعی پنهان بماند؛ چنان که مؤلف در این کتاب، اطلاعات اولیه درباره امام سجاد (علیه السلام) مانند کنیه، القاب، سن، مادر، همسر، فرزندان، تولد، وفات، محل دفن و حوادث مهم زندگی ایشان، مانند ماجرای کربلا، رابطه با مروان و عبدالملک، مباحث مربوط به

۱. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۱، ص ۳۶۰.

۲. صفری فروشانی و میرزایی نوکابادی، «تأثیر منابع تاریخی اهل سنت و مطالعات سیره شناسی ائمه (علیهم السلام)؛ مطالعه موردی سیره امام سجاد (علیه السلام) و تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء (ع)، شماره ۱۸، ص ۱۱۴-۱۱۵.

۳. ر.ک: ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۱، ص ۴۱۶-۳۶۰ و صفری فروشانی و میرزایی نوکابادی، «تأثیر منابع تاریخی اهل سنت و مطالعات سیره شناسی ائمه (علیهم السلام)؛ مطالعه موردی سیره امام سجاد (علیه السلام) و تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء (ع)، شماره ۱۸، ص ۱۱۴.

۴. برای نمونه ر.ک: ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۷، ص ۱۳۶؛ ج ۱۹، ص ۳۷۵-۳۷۶ و ۴۵۶ و ج ۲۰، ص ۵۷.

۵. ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج ۳، ص ۳۰۹.

۶. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۴۲، ص ۴۷۳.

سیره اجتماعی، علمی و فردی آن حضرت در بحث اخلاق، عبادات، انفاق و ارتباط با نخبگان جامعه گزارش‌هایی آورده است. ابن عساکر درباره چهره حدیثی - فقهی امام سجاد (علیه السلام) بحث می‌کند، ولی از اطلاعاتی که نشان‌دهنده جایگاه حدیثی و فقهی تاثیرگذار ایشان باشد چیزی روایت نمی‌کند.^۱ وی همچنین روایاتی در رد نص بر امامت، تمجید و احترام نسبت به خلفای سه‌گانه و شاگردی امام نزد دیگران از امام سجاد (علیه السلام) نقل می‌کند که با نگاه شیعی همخوانی ندارد.^۲

۴-۲. منابع حدیثی

۴-۲-۱. الکافی

تألیف ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۸ یا ۳۲۹ ق) از معتبرترین کتب حدیثی شیعه که پیوسته مورد توجه و ستایش شیعیان بوده است. برخی برآنند که تمام احادیث کلینی، قطعی‌الصدور یا قطعی‌الاعتبارند. در مقابل، عده‌ای دیگر ضمن اقرار به ارزش و اهمیت کتاب کافی و جلالت مؤلف آن، اسناد احادیثش را بی‌نیاز از نقد و بررسی کارشناسانه نمی‌دانند.^۳ محتوای کافی شامل روایات پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) ایشان است که در سه بخش اصول، فروع و روضه تنظیم شده است. هم‌زمانی دوران زندگی مؤلف این کتاب با عصر امام حسن عسکری (علیه السلام) و غیبت صغری، سکونت بلندمدت در شهر نواب خاص امام زمان (علیه السلام)، تنوع موضوع (اعتقادی، فقهی و تاریخی) در کتاب و تأکید بر ذکر اسناد کامل احادیث، از ویژگی‌های بارز این کتاب است.^۴ روایت‌های این اثر به ترتیب صحیح و روشن بودن یا ابهام داشتن نگارش یافته و در هر باب، نخست روایاتی را که صحیح و روشن می‌دانسته، ثبت کرده و

۱. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۱، ص ۴۱۶-۳۶۰ و صفری فروشانی و میرزایی نوکابادی، «تأثیر منابع تاریخی اهل سنت و مطالعات سیره‌شناسی ائمه (علیهم السلام)؛ مطالعه موردی سیره امام سجاد (علیه السلام) و تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء (علیها السلام)، شماره ۱۸، ص ۱۱۸-۱۲۲.

۲. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۴۱، ص ۳۸۹-۳۹۳.

۳. شیرازی زنجانی، «لزوم ارزیابی سندی احادیث کافی»، فصلنامه تخصصی سفینه، شماره ۲، ص ۱۰۹.

۴. معموری، «زمینه‌های تاریخی کتاب کافی با تکیه بر جنبه‌های کلامی»، فصلنامه تخصصی نامه تاریخ‌پژوهان، شماره ۲، ص ۱۳۷-۱۶۴.

سپس به نقل روایت‌های مبهم پرداخته است براین اساس، برخی از روایت‌هایی که در آخر باب‌ها ذکر شده‌اند، تأمل بیشتری می‌طلبند.^۱

طبق استقرایی که انجام گرفت، در کتاب کافی حدود ۲۳۰ مطلب و روایت از امام سجاد (علیه السلام) و یا درباره آن حضرت آمده است. فضیلت علم و عالم، توحید و اوصاف خداوند، امامت و نص بر آن، علم امام، صبر، رضا، حسن خلق، حلم، کظم غیظ، دعا، قرآن و فضیلت قرائت آن، احکام و مناسک حج، خانواده و مسائل مربوط به تولد آن حضرت، مادر ایشان و گفت‌وگوی حضرت با یزید و عبدالملک از جمله موضوعات مندرج درباره امام سجاد (علیه السلام) در کتاب کافی هستند^۲ که به لحاظ سند و محتوا و همچنین همخوانی یا ناهمخوانی با گزارش‌های معتبر تاریخی باید تحلیل و بررسی شوند. چنان‌که ماجرای مادر امام سجاد (علیه السلام) و چگونگی ازدواجش با امام حسین (علیه السلام) و نیز ملاقات امام سجاد (علیه السلام) با یزید بن معاویه در مدینه و بیعت امام با یزید و... با گزارش‌های معتبر تاریخی همساز نیست.^۳

۴-۲-۲. بحار الانوار

تألیف محمدباقر مجلسی، معروف به علامه مجلسی (م ۱۱۱۰ق)، از بزرگان شیعه است که به کثرت تألیف و اهتمام به اداره امور شرعی، از جمله منصب شیخ الاسلامی و مرجعیت و فتوا شهرت داشت. کتاب بحار الانوار که می‌توان آن را دائرةالمعارف شیعه نامید، جامع‌ترین مجموعه حدیث شیعی است که بخش عمده‌ای از آیات قرآن کریم همراه با تفسیر آنها به تناسب عناوین ابواب و موضوعات درج شده و تقریباً تمامی احادیث نبوی و بعضی احادیث قدسی و اخبار و روایات و معارف اهل بیت (علیهم السلام) در آن گردآوری شده است. از آنجاکه مؤلف بیشتر بر جنبه جمع‌آوری و جلوگیری از نابودی میراث حدیثی شیعه تأکید داشت، برخی روایات ضعیف و چه‌بسا نادرست در آن راه یافت؛ از این رو در اعتبار و صحت احادیث این کتاب مناقشه شده است.^۴

۱. ر.ک: کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۹.

۲. برای نمونه ر.ک: همان، ص ۴۴، ۹۱، ۲۹۱ و ۴۶۶؛ ج ۲، ص ۸۹، ۹۹، ۱۱۰ و ۴۶۹-۵۶۰؛ ج ۴، ص ۱۲، ۲۵۲ و ۴۸۵؛ ج ۵، ص ۳۴۴ و ۵۰۰ و ج ۸، ص ۲۳۵.

۳. در ادامه خواهد آمد.

۴. ر.ک: مجلسی، بحار الانوار، ج ۱، ص ۲۶-۲۷.

جلد ۴۶ این کتاب که نیمی از آن به امام سجاد (علیه السلام) اختصاص یافته است، اطلاعات گسترده‌ای از تاریخ و سیره امام چهارم (علیه السلام) و حوادث دوران آن حضرت را دربردارد.

۳-۴. کتاب‌های تاریخ ائمه (علیهم السلام)

این گروه از منابع که نویسندگان آنها بیشتر دانشمندان سرشناس شیعه بوده‌اند، اخبار مربوط به چهارده معصوم (علیهم السلام) در ابعاد گوناگون، از جمله مسئله امامت، مناقب، معجزات و برخی حوادث دوران زندگی آنان را رصد کرده و اطلاعات ارزشمندی از تاریخ و سیره رهبران شیعه به یادگار نهاده‌اند.

۴-۳-۱. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد

این کتاب نوشته ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان بغدادی (م ۴۱۳ ق)، معروف به شیخ مفید، سرآمد دانشمندان امامیه در عرصه کلام، حدیث، فقه و تاریخ است. کتاب ارشاد مفید از اصلی‌ترین منابع در موضوع امامت به شمار می‌رود که مؤلف در آن، به منابع و اسناد گزارش‌ها توجه ویژه‌ای داشته است. این کتاب که درصدد بیان اجمالی زندگانی ائمه دوازده گانه (علیهم السلام) همراه با فضایل و مناقب آنهاست، به انگیزه اثبات امامت برای شیعیان نگارش یافته است. دستاورد تحقیق نشان می‌دهد که تاریخ‌نگاری شیخ مفید در این کتاب، به طور چشمگیری منطبق با مبانی کلامی اوست و نوعی تقدم کلام بر تاریخ در آن مشاهده می‌شود.^۱ حدود نیمی از کتاب، به امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و اخبار مربوط به آن حضرت اختصاص یافته است و شرح حال امامان دیگر، به‌ویژه پس از امام حسین (علیه السلام) اجمال بیشتری دارد. اطلاعات شناسنامه‌ای، فضائل و مناقب، دلایل عقلی و نقلی مثبت امامت حضرت زین‌العابدین (علیه السلام) و اخبار دیگر مربوط به ایشان که معمولاً در موضوع مسائل اخلاقی و عبادی آن حضرت است، به طور مختصر طی ۳۵ گزارش و در بیست صفحه بیان شده است.^۲ مسائل سیاسی و اجتماعی عصر امامت حضرت سجاد (علیه السلام) و مواضع و اقدامات ایشان در برابر حوادث روزگار و تربیت شاگردان و

۱. صفری فروشانی، «شیخ مفید و تاریخ‌نگاری او در کتاب الارشاد»، فصلنامه علمی - تخصصی شیعه‌شناسی، شماره ۱۸، ص ۷ و ۱۶.
۲. ر.ک: مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۳۷-۱۵۷.

اقدامات علمی و فرهنگی آن حضرت، از جمله موضوعاتی هستند که در کتاب ارشاد به آن اشاره نشده است.^۱

۴-۳-۲. مناقب آل ابی طالب

اثر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۵۸ق)، معروف به ابن شهر آشوب، است. مؤلف در تمام علوم اسلامی مهارت کافی داشت و پس از شیخ طوسی (م ۴۶۰ق)، «شیخ الطائفه» دوم لقب گرفت. او را فردی عقل‌گرا و معتدل می‌دانند که به سبب کثرت معلومات و مطالعه در منابع شیعه و سنی و نیز به جهت تعامل وسیع با فرقه کلامی اهل سنت، مورد توجه و اعتماد علمای هر دو مذهب بود. کتاب مناقب، معروف‌ترین اثر ابن شهر آشوب بوده و بیشترین شهرت مؤلف نیز به سبب تألیف آن است. این اثر که به انگیزه دفاع از ولایت اهل بیت (علیهم‌السلام) و بر محور توصیف فضایل چهارده معصوم (علیهم‌السلام) بر اساس روایات فریقین بنیان نهاده شده است، با ذکر مناقب پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) آغاز و سپس به مناقب حضرات معصومین (علیهم‌السلام) و صحابه و تابعین ختم می‌شده است، اما نسخه‌های موجود کتاب، با یاد از امام حسن عسکری (علیه‌السلام) پایان می‌پذیرد که نشان می‌دهد در مقایسه با متن اصلی نقایصی دارد. مؤلف در بخش مربوط به امام سجاد (علیه‌السلام)، عمده گزارش‌های خود را با محوریت فضائل آن حضرت تنظیم کرده و ضمن معرفی و شرح حال امام، مباحث ارزشمندی درباره امامت آن حضرت، کرامات و فضائل ایشان و همچنین فرزندان و اصحاب ایشان در ۲۱۰ گزارش در ضمن ۴۰ صفحه ارائه داده است.^۲

۴-۳-۳. کشف الغمّة فی معرفة الائمه

تألیف علی بن عیسیٰ اربلی (م ۶۹۲ق)، از عالمان و ادیبان سرشناس شیعه در قرن هفتم هجری است که مدتی در امور دیوانی خدمت کرد. کشف الغمه شرح زندگانی چهارده معصوم (علیهم‌السلام)

۱. تنها سه گزارش محدود مانند گذشت امام از آزار و اذیت‌های هشام بن اسماعیل، بازگرداندن صدقات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به امام توسط عبدالملک و ماجرای حج آن حضرت و شعر فرزدق در تمجید از ایشان، در باب مربوط به امام سجاد (علیه‌السلام) ذکر شده است. البته در بخش مربوط به امام حسین (علیه‌السلام) و حوادث عاشورا و اسارت خاندان امام به کوفه و شام نیز گزارش‌هایی از امام سجاد (علیه‌السلام) نقل شده است.

۲. ابن شهر آشوب، مناقب، ج ۳، ص ۲۷۳-۳۱۳.

است و در این موضوع، یکی از آثار باارزش و معتبر به شمار می‌رود. اربلی با استفاده از منابع شیعه و اهل سنت پیش از خود مجموعه‌ای جدید پدید آورد که به دلیل درج روایات کتب مفقوده، ارزش بیشتری یافت. اربلی این کتاب را با رویکردی معتدل و به دور از گزارش‌های غالیانه نگاشت تا به گفته خودش، نزد موافق و مخالف مقبولیت بهتر و قوی‌تری یابد.^۱ او همچنین در کتاب خود به نقد و تحلیل برخی گزارش‌ها پرداخت.^۲ مؤلف، بخشی از این اثر را به امام سجاد (علیه السلام) اختصاص داده و اطلاعات شناسنامه‌ای، مناقب و کرامات آن حضرت را بیان کرده است.^۳ اربلی در بخش مربوط به امام سجاد (علیه السلام) - ضمن ۴۳ صفحه - برخی مطالب، مانند نام مادر آن حضرت و یا ماجرای شعر فرزدق را تکرار کرده است، ولی بسیاری از موضوعات دیگر را که می‌تواند بیانگر سیره سیاسی، اجتماعی، علمی و اقتصادی آن حضرت باشد ذکر نکرده است.

۴-۴. کتاب‌های رجال و شرح حال نویسی

علم رجال و تراجم از جمله دانش‌هایی است که مسلمانان از دیرباز به آن توجه داشتند. پژوهش حاضر، اطلاعات ارزشمندی درباره امام سجاد (علیه السلام) و یاران حضرت و برخی مسائل فرهنگی از کتاب‌هایی رجال و شرح حال نویسی کسب کرده است که برای نمونه، برخی از آنها معرفی می‌شوند.

۴-۴-۱. الطبقات الکبری

اثر محمد بن سعد معروف به ابن سعد کاتب واقدی (م ۲۳۰ ق) است که به واسطه همین کتاب شهرت یافت. ابن سعد به لحاظ عقیدتی، سنی متعصبی است که یحیی بن معین و احمد بن حنبل او را تکذیب کرده‌اند، ولی برخی دیگر از دانشمندان اهل سنت او را صدوق دانسته‌اند.^۴

۱. اربلی، کشف الغمه، ج ۱، ص ۴.

۲. صادقی کاشانی، «کتاب‌شناسی ائمه اطهار (علیهم السلام)»، فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۲-۱، ص ۲۶.

۳. اربلی، کشف الغمه، ج ۲، ص ۲۸۵-۳۲۸.

۴. جعفریان، سیره رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، ص ۶۱.